

Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?*

(Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok. 12.) Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. 364 oldal.

A centenáriumi óta jelentősen megnőtt a nemzetközi érdeklődés az I. világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, valamint az azt követő hatalmi átmenetek újraértelmezése iránt. Napjainkban a kutatások azonban sokkal inkább a társadalmi és gazdasági struktúrákra, illetve a kontinuitásokra, transzferekre koncentrálnak, mintsem a hagyományos, tisztán politika- és diplomácia-történeti megközelítésekre, valamint a korábban domináns, egymással vetélkedő nacionalista narratívákra. Ez a szemléletmódbeli elmozdulás fontos módszertani változásokat eredményezett. Egyfelől az újabb kérdések megfogalmazása felhívta a figyelmet az eddig kevésbé népszerű, vagy teljesen mellőzött forrástípusokra. Másfelől az állam irányából közelítő, top-down vizsgálódások mellé felzárkóztak a társadalomra fókuszáló munkák, melyekben jóval nagyobb szerepet kapnak a „történelmi ágensek”, valamint az adott helyzetekben megnyilvánuló lehetőségeik és döntéseik.

Az utóbbi, a New Imperial History-ként emlegetett irányzatba sorolható Rigó Máté 2023 februárjában megjelent monográfiája. A munka nem előzmény nélküli, mivel az a szerző 2016-ban a Cornell University-n megvédett doktori disszertációjának,¹ illetve a 2022 őszén az Amerikai Egyesült Államokban napvilágot látott *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*² című kötetének bővített, magyar nyelvű kiadása, melyet a szerző a magyar olvasók feltételezett alapismereteiből és preferenciáiból származó eltéréseknek megfelelően dolgozott át.

Rigó érdeklődésének homlokterében elsősorban két különleges régió, Erdély és Elzász-Lotaringia társadalmi hierarchiáját átalakító mechanizmusok, a nagyiparos polgárság ellenálló és alkalmazkodóképességét meghatározó tényezők, valamint a nacionalista narratívák mögött rejlő mindennapi gyakorlatok állnak. A komparativitás elsöre merésznék tűnhet, de a szerző hat ország húsz levéltárának iratai alapján meggyőzően bizonyítja, hogy a természeti kincsekben gazdag, perifériális elhelyezkedésű, többnyelvű és -vallású, multietnikus, a 19. század folyamán iparosodó Erdély, és a hasonló adottságú, de már iparosodott Elzász-Lotaringia – még a nagy földrajzi távolság ellenére is – politikai és társadalmi szempontból kitűnő ellenpontjai egymásnak. Sőt, ahogy Rigó kiemeli, mivel az összehasonlítás térbeli keretét a birodalmak és/vagy a nemzetállamok

¹ Rigó, Máté 2016: *Imperial Elites after the Fall of Empires. Business Elites and States in Europe's East and West, 1867–1928*. (PhD-dissertation.) Cornell University, Ithaca.

² Rigó, Máté 2022: *Capitalism in Chaos. How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War*. Cornell University Press, Ithaca.

helyett a frontok által egyfajta „szuperállammá” formált osztrák–magyar–német *Mitteleuropa* képezi, kimondottan legitim és tanulságos annak keleti és nyugati végeit összevetni. A szerző továbbá azzal érvel, hogy a társadalmi hierarchia kontinuitását a számos politikai változáson átment, nacionalista konfliktusokkal átszótt régiókban lehet a leghatékonyabban tanulmányozni.

Rigó a „fejlett Nyugat – elmaradott Kelet” dichotómiát meghaladva, ám a régiók sajátosságaira figyelve végzi el összehasonlítását, miközben arra keresi a választ, hogy a korabeli polgárság nagyiparos és gyáros csoportjai hogyan vészelhették át a szűkebb pátriájukat érintő hatalmi átrendeződéseket. Mennyiben tudták a számukra kedvezőtlen folyamatokat befolyásolni, és a kínálkozó lehetőségeket megragadni? Akadtak-e olyanok a „régii” elitcsoportban, akik, ahelyett, hogy veszítettek volna a pozíciójukból, esetleg javítani is tudtak azokon? Mi a magyarázata annak, hogy voltak, akik még profitáltak is a megváltozott körülményekből, és vállalkozásaik prosperálásnak indultak? És hogyan történhetett, hogy az 1920-as évek nyíltan antiszemita és magyarellenes Nagy-Romániájában egy magyar zsidó gyáros, Farkas Mózes léphetett elő az egyik legbefolyásosabb üzletemberré, miközben a Franciaországhoz „hazatért” Elzász-Lotaringiában a hatósági zaklatásokat egy idő után már nemcsak a németek, de a helyi francia nagyiparosok, így a Dietrich-família tagjai sem kerülhették el?

A kötet ugyan alapvetően nem tér el az angol nyelvű változat logikájától, Rigó Máté az egyes fejezetek felosztásával mégis végrehajtott bizonyos strukturális módosításokat. A 364 oldalas, kifejező képekkel és hasznos mutatókkal, térképekkel ellátott kötet négy – több, kisebb alegységekre osztott – részből épül fel, amelyek között a kohéziót az anyagi, politikai és társadalmi tőke, valamint a haszon megszerzésének és megtartásának lehetőségei, illetve a különböző érdekek vizsgálata teremti meg. Olyan érdekeké, amelyek a külső körülmények változása esetén is képesnek bizonyulhattak áthidalni a nyelvi, etnikai, ideológiai és politikai ellentéteket.

Az első részben a szerző az I. világháború előtti *Boldog békeidőket?* mutatja be. Itt kerül sor az 1871 óta a Német Birodalomhoz tartozó és közvetlenül a német császári helytartó igazgatása alatt álló Elzász-Lotaringia, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező Magyar Királyság, és azon belül Erdély jogi, gazdasági és társadalmi viszonyainak ismertetésére. Rigó tézise szerint az egyik legfőbb különbség a német és a magyar kormányok protekcionizmus- és nacionalizmus-felfogásában fedezhető fel, a másik pedig – ezzel szoros összefüggésben – a szabadpiacok feletti kontroll kiterjesztésének fokában és módszereiben található meg. A szabadelvű magyar kormányok az ország modernizálását prioritásként kezelve, nagyszabású iparpártoló programba kezdtek, s ezt segítendő egy, az államhoz lojális, együttműködésre kész, kellő tőkével rendelkező üzleti burzsoázia létrehozására törekedtek. Ebből a kereskedelem- és iparpártoló attitűdből következik, hogy nem ritkán olyan izraelita nagyvállalkozóknak is számottevő pénzügyi és jogi támogatást nyújtottak, mint az erdélyi Rennerek, Weiss Manfréd vagy id. és ifj. Chorin Ferenc. Rigó szerint mindez azt a tézist erősíti, hogy a dualizmus kori

magyar kormányok döntéseiben nem az etnikai és felekezeti hovatartozás játszotta a főszerepet, hanem a nemzetstratégiai célkitűzések, valamint a vállalkozók és vállalkozásuk rentabilitása és piaci potenciálja.

A német kormányok ezzel szemben már az 1870-es évektől kezdve bizalmatlanul tekintettek a (szerző által markánsan) „hűtlen” jelzővel aposztrofált elzász-lotaringiai gyárosokra. Már csak ezért is, mivel a tartományt eleve katonai, és nem gazdasági célokból annektálták, és ezért a térségbe nem is igazán érkeztek német befektetők. Azaz a helyi iparosok egy meghatározó részének szükségسرűen Franciaország felé kellett kapcsolatokat építenie. Fordulat csak az 1890-es években következett be, amikor az elzász-lotaringiai bányászat és a nehézipar a német tőkésék figyelmét is felkeltette. Érdekes egybeesés, hogy főleg a vasút kiépülésének, a könnyűipar fellendülésének, valamint a bányák megnyitásának következtében az erdélyi iparosok is ezekben az években kezdtek mind nagyobb mértékben részesülni az állami szubvenciókból.

A szerző a kötet második, *Totális háború* című részében a két vizsgált régiót érintő fegyveres konfliktusok okozta változásokról számol be. Kitér az antant blokádjára, a német pénzüzetek gyarmati piacokról való kiszorulására, az elzász-lotaringiai (főleg textil)gyárak működéséhez nélkülözhetetlen nyersanyagok hiányára, továbbá a Balkán és Közép-Kelet-Európa stratégiai felértékelődésére. Rigó itt is a különböző fejleményeknek az üzleti elitekre gyakorolt hatásaira fókuszál. Például arra, hogy az elzász-lotaringiai gyárakat – már csak a hadiesemények színhelye miatt is – a német hadsereg igényeinek rendelték alá, és arra, hogy ebből adódó kiszolgáltatottságuk a rivális cégeknek is remek lehetőséget nyújtott a belső konkurencijuktól való megszabadulásra. Ez történt a papírcipők készítésére áttérő Pagaschuh textilgyárnak, illetve az ugyancsak textilgyáros Théodore Schlumbergernek, a német Reichstag Nemzeti Liberális Pártja képviselőjének esetében is, akiknek a hatóságokkal kialakult konfliktusaiban irigyeik közbenjárása is nagy szerepet játszott.

Az erdélyi gyárosok sorsa másképp alakult. Rigó Máté ezt az osztrák és a magyar kormányok megengedőbb gazdaságpolitikájával indokolja, valamint azzal, hogy a hatóságok a különböző elitcsoportokkal szemben – a román gyárosokat is ideértve – nagyobb toleranciát tanúsítottak. Sőt, miképpen azt a szerző a Renner börgyár és Farkas Mózes karrierjével bemutatja, egyesek meg is sokszorozhatták vagyonukat. Erre a növekvő hadiszükségletek megkívánta fokozott termelés adott lehetőséget, miközben a magyar állam kedvező adótarifáinak és „pro forma” ellenőrzéseinek következtében ezek az iparosok a szerzett haszon jelentős részét megtartva még a hadimilliomosok közé is beléphettek. Rigó szerint ezen a helyzeten az sem változtatott érdemben, hogy 1916-ban a magyar kormány – a német és francia utat követve – végül mégis megadóztatta a hadinyereségeket.

A kötet súlypontját a *Törés vagy kontinuitás? 1918 és a gazdasági elitek Közép-Európában* címet viselő harmadik rész képezi, amelyben a szerző a háború utáni hatalmi átrendeződéseket, valamint a béke gazdasági következményeit járja körül. Rigó itt a németek pozícióját átvenni kívánó, az orosz piacokról kiszoruló

francia kormány közép-kelet-európai befolyásszerzési formáinak olykor szürreális (vagy legalábbis a leírtak alapján annak tűnő) intézkedéseit taglalja. Ezek közt említhetők az Orient-expressz mérsékeltén átgondolt vonalvezetése, a Párizs–Bukarest között közlekedő francia repülőgépek üzemanyaghiány miatt német területen történő kényszerleszállásai, továbbá a valutakérdés rendezésének visszásságai. Azzal ugyanis, hogy a francia kormány a német márka kedvező átváltásával megpróbálta az elzász-lotaringiai gyárosokat vissza-/megnyerni, saját államát sodorta a csőd közelébe.

Ebben a részben a szerző szintén hosszasan kitér az államilag támogatott és/vagy hallgatólagosan elfogadott vagyonkiszajátításokra, és az élelmes vállalkozók spekulációira. Rigó Máté számos eset felsorakoztatásával illusztrálja azt is, hogy bár az egyes vállalatok gazdasági jelentősége mérsékelhette az etnikai diszkriminációt, Elzász-Lotaringiában sem voltak ritkák a tömeges kiutasítások és vagyonelkobzások. Hangsúlyozza, hogy ezekben az akciókban a francia hatóságok mellett a helyiek és/vagy egyes üzleti konkurensok is részt vettek. Az Adler és Oppenheimer bőrgyár kiszajátítását például egy fiatal bőrműves, Ulysse Roux kezdeményezte, aki a rivális frankofil Herrenschmidt és Weil családdal partnerségi viszonyba lépve, széleskörű befektetői szövetséget hozott létre az eredeti tulajdonosok ellen. Jóllehet, ahogy azt Adlerék esete tanúsítja, a szerencsésebb német gyárosok a weimari Németországban lehetőséget kaphattak az újrakezdésre.

Rigó rámutat, hogy Elzász-Lotaringiával ellentétben a Nagy-Romániához kerülő Erdélyben az 1918 előtti és utáni üzleti elit között látványos kontinuitás figyelhető meg. A szerző ennek okait először is arra vezeti vissza, hogy a román állam az osztrák–magyar korona átváltását megkésve hajtotta végre, amivel akaratlanul is az erdélyi iparosok pozícióit erősítette. Másodszor pedig arra, hogy a Nagy-Romániánál fejlettebb Erdélyben – a földtulajdon kivételével – még 1918 után sem igazán történtek felülről elrendelt direkt, szisztematikus tömeges kiutasítások és vagyonelkobzások. Vagyis a szükséges tőkével, szakértelemmel és kapcsolatokkal továbbra is főleg a magyar, zsidó és német vállalkozók, pénzintézetek rendelkeztek. Éppen ezért a saját korlátaival számot vető új helyi román vezetés – akár még a bukaresti kormányt is megkerülve – viszonylag pragmatikusan állt a kérdéshez, és a gazdaság működtetése érdekében kész volt együttműködni a korábbi elitcsoportokkal.

E rész végén Rigó a francia, német és román kormányok integrációs törekvéseit és protekcionista gazdaságpolitikáját, valamint azok következményeit elemzi. Bemutatja, hogy Elzász-Lotaringia Franciaországhoz kerülése önmagában nem determinálta a régió hanyatlását, mivel a párizsi és a berlini kormányok államközi megállapodásaikkal, (például az 1927. évi baden-badeni egyezményel) részletesen szabályozták a legfontosabb gazdasági kérdéseket. Ezek értelmében a két tartomány Németországgal és Franciaországgal is vámmentesen kereskedhetett, illetve a helyi vállalkozók megőrizhették németországi kapcsolataikat. A szerződések azonban arra már nem bizonyultak elégségesnek, hogy orvosolják az egyes elzász-lotaringiai iparágak gazdasági nehézségeit és az általános infláció okozta

pénzügyi válságot, vagy hogy megakadályozzák a németek elűzését és vagyonuk kisajátítását. Az ottani gyárosok kilátásain a francia gyarmati piacok elérhetővé válása és a francia kormány ellentmondásos integrációs politikája sem segített. Többek közt azért sem, mert Párizs ugyan hivatalosan Elzász-Lotaringia gazdasági integrálása mellett kötelezte el magát, valójában azonban mindent megtett, hogy belterületeitől távol tartsa az újonnan Franciaországhoz csatolt tartományokból származó, konkurenciát jelentő termékeket.

Kelet-Közép-Európában viszont – írja Rigó – a békeszerződések és az egyéb egyezmények nem tartalmaztak konkrét rendelkezéseket az egyes gazdasági problémák kezelésére. Az egyértelmű szabályozás hiányából fakadó disszonanciák így még inkább kiélezték a magyar és román kormányok ellenséges viszonyát. A szerző ugyanakkor anélkül, hogy tagadná a románok magyarellenes megnyilvánulásait, kiemeli, hogy a román szélsőjobboldal által 1927-ben elkövetett pogromig a szolidaritásra is bőven akadt példa az egyének formális és informális kapcsolatainak köszönhetően. Világosan kiderül ez a vállalatok és pénzintézetek „románosításnak” nevezett „honosítási” folyamatából, ami olykor csak külsőségekben öltött testet, és nem is mindig felülről lefelé ment végbe. Így akár még az erdélyi nem román gazdasági elitek leleményesebb és jó kapcsolatokkal rendelkező tagjainak is kedvezhetett. Ezt erősíti Farkas Mózes ügyeskedése is, aki jó barátjával, Emil Hațieganuval, az erdélyi Nemzeti Parasztpárt egykori vezetőjével a Renner börtgyárat a Korber kalapgyár bevonásával – és annak megszerzésével – bővítette. Hasonló logika alapján, de a kooperáció más formáját mutatta egy bukaresti bank és Szana Zsigmond, temesvári magyar zsidó bankár üzleti együttműködése, ami azt példázza, hogy bizonyos személyek különböző ellenszolgáltatásokért cserébe „kölcsonadták” román nevüket, hogy partnerük számára előnyöket szerezzenek.

Vajon mindez rideg számítás, haszonlesés, oportunizmus, vagy csak az életben maradáshoz szükséges adaptivitás és a változó helyzetekhez való alkalmazkodás? Rigó Máté arra a következtetésre jut, hogy az I. világháború és az azt követő átalakulások idején a gazdasági elitek inkább függtek a személyes kapcsolatoktól és a kulcsfontosságú szerepet betöltő helyi családoktól, mint a különböző kormányzati intézményektől. Ez pedig számottevően hozzájárult ahhoz, hogy a lokális üzleti elitek tőkájük és tevékenységük által legalább késleltetni tudták a 20. század elején bekövetkező változásokat, az egész társadalmak átszabását célzó nacionalista törekvéseket. Rigó tehát a korábbi szociális kapcsolatok viszonylag sikeres további működtetésében látja annak egyik legfőbb magyarázatát, hogy a kisebbségi közösségek nem tűntek el teljesen.

A kötetet az összefoglaló és kitekintő *Epilógus* zárja, melyben a szerző a meghatározóbb erdélyi és elzász-lotaringiai gyároscsaládok és vállalkozásaik sorsának II. világháború alatti és utáni sorsát vázolja fel. Megtudhatjuk, hogy míg Karl Adler szerencsésen túlélte az 1940-es évek borzalmait, addig a hatéves Franz Ferdinand Oppenheimer, miután a francia kormány kiűzte a családját Elzász-Lotaringiából, a sachsenhauseni koncentrációs táborban hunyt el. A Chorin család

nagy része annak köszönhető az életét, és menekülhetett el Svájcba és Portugáliába, hogy Chorin Ferenc eladta az ipari konglomerátumát a nácioknak. A vállalat-alapító Johann Renner unokája, Renner Ervin pedig az 1950-es években betanított munkásként dolgozott családjá egykori bőrgyárában.

Rigó Máté kötete összességében jól átgondolt, új perspektívákat nyitó, magas szakmai színvonalú, információgazdag munka. Erőssége, hogy komparatív vizsgálatával felhívja a figyelmet a kelet-közép-, valamint a nyugat-európai régiókban lezajló folyamatok közti hasonlóságokra, összefüggésekre. A jelenségeket a szerző nem evidenciaként tárgyalja, hanem azokat kontextusba ágyazva elemzi. A kötet értékét növeli, hogy a szerző széles levéltári forrásbázisra épít: a felhasznált dokumentumtípusokból a gazdasági és vállalati iratok sem hiányoznak. Munkájával Rigó Máté fontos lépést tett az elitsoportok viselkedésének, valamint az I. világháborút követő hatalmi átmeneteknek a teljesebb megértéséhez.

Ordasi Ágnes